

УДК: 82

Орозалиева Т., ОшМПУ

ТАМСИЛ ЖАНРЫНЫН ИЧКИ ТАБИЯТЫ

Макалада тамсил жанрынын ички табияты тууралуу сөз болот. Ошондой эле тамсил жанрынын келип чыгыш тарыхына, өсүп, калыптанышына саресеп салынып, бүгүнкү күнгө чейин коомдук, дидактикалык, адабий көркөм функциялардын, системалардын, башкаруучулардын, формациялардын өзгөргөнүнө карабай, түпкү турпатын сактап келе жаткандыгы анализге алынат. Тамсилдердин таалим берүүчүлүк, тарбиялык ролу талдануу менен бирге эле, кыргыз тамсил жанры, тамсилчилери жөнүндө да кеп козголот.

Өзөктүү сөздөр: тамсил, жанр, адабият, фольклор, тарбия, дидактика, сатира, сюжет, аллегория, образ, мораль.

Орозалиева Т., ОшГПУ

ВНУТРЕННЯЯ ПРИРОДА ЖАНРА БАСНИ

В данной статье рассматриваются актуальные вопросы жанра басен. В статье анализируются история возникновения и развития басен, функционирование, дидактические ценности басен в историческом развитии эпох. Подчеркиваются нравственные ценности басен, несмотря на перемены исторических формаций особо выделяется важность воспитательных возможностей басен и их роли в воспитании молодого поколения. В тоже время речь идет о роли кыргызских басен, кыргызских баснописцев в развитии жанра басен в мировой литературе.

Ключевые слова: басня, жанр, литература, фольклор, воспитание, дидактика, сатира, сюжет, аллегория, образ, мораль.

Orozalievа Т., Osh State Pedagogical University

THE INTERNAL NATURE OF THE FABLE GENRE

The article reveals the inner nature of the fable-genre, analyzes the history of the fable-genre, its formation and development, and also analyzes the fact that today the social, didactic, literary functions, systems have retained their original appearance, despite changes in management. In addition to analyzing the educational role of fables, the genres of Kyrgyz fables are also discussed.

Key words: fable-genre, literature, folklore, education didactics, satire, plot, allegory, image, morality.

XXI кылымда адамзат өзүнүн басып өткөн жолуна кайрылып, андагы руханий байлыктарды топтоп, системага салып, бир сыйра электен өткөрүп, өткөндүн эмнелерин андан ары өнүктүрүп алып кетүү керек деген маселелердин тегерегинде ойлонушу мүмкүн. Ошол кезде руханий байлыктардын ичинен адабиятка да саресеп салып, адабияттын басып өткөн жолдорун андаштырып чыгат жана технологиялар кылымына кызмат кылар адабий дөөлөттөрдү өздөрүнө сиңирүү үчүн топтоп кирет. Андай руханий мурастардын бирине тамсил жанрындагы чыгармалар да кирет. Себеби бул жанрдын тарыхы анын адабий туундулардын ичиндеги эң байыркылыгын жана оозеки формада болсун, жазма түрүндө болсун, Батышта болсун, Чыгышта болсун дээрлик көп тарагандыгын тастыктайт. Адамзаттын тарыхы сыяктуу эле тамсилдик ой жүгүртүүнүн тарыхы да эзелки доорлордон башталып, бүгүнкү күнгө чейин коомдук, дидактикалык,

адабий көркөм функциялардын, системалардын, башкаруучулардын, формациялардын өзгөргөнүнө карабай, түпкү турпатын сактап келе жатат. Мына ошол жалпы адамзаттык көчтүн агымында кыргыз адабияты, анын ичинде тамсил жанры да өзүнүн тематикалык чегин кеңейтип, талаптарын жана нормаларын бышыктап, поэтикасын түзүп, авторлорун таап, окурмандарга таасир этүү күчүн арттырып жүрүп отурду. Тамсил жанры кыргыз оозеки адабиятында, акындар чыгармачылыгында, жазма адабиятта өзүнчө өзгөчөлүктөргө ээ болуу менен бири-бирине таасирин тийгизди. Алардын дүйнөлүк тамсилчилик өнөрүн кабыл алуу, үйрөнүү, өздөштүрүү аракеттери да ар кандай деңгээлде ишке ашырылды. Ар түрдүү доорлордун эстетикалык, этикалык идеалдарына ылайык тамсилдердин таалим берүүчүлүк, тарбиялык ролу да өзгөрүп отурат.

Кыргыз элинин бай фольклордук мурасында тамсил жанрынын өз орду болгон. Ошол эле кезде диний адабияттар аркылуу Чыгыш элдерине кеңири таралган «Калила менен Димна», «Тоту-наама» баяндары, фарсий-араб тилинде жазылган Мавляна Жалалидин Руминин, Саадинин чыгармалары калк арасына тарап турган. Кийинчерээк казак, орус тамсилчилеринин салттары үйрөнүлүп, жанр адабияттан өз ордун бекем ээлөө менен, советтик мезгилде мазмундук жактан байып, формалык ар түрдүүлүккө өсүп жеткен. Ошондой өз алдынча тынымсыз кыймылда жана өзгөрүүдө болуп келген тамсил жанры улуттук адабияттаанууда терең изилдене элек. Азыркы күнгө чейин кыргыз адабиятындагы тамсил жанры улуттук өзгөчөлүгү, кыргыз тамсилинин тарыхый эволюциясы жана теориясы, пайда болушу, калыптанышы, дүйнөлүк тамсилчилик өнөрү менен өтмө-катыштагы, оозеки жана жазма адабиятыбыздагы тамсилдердин спецификасы, тамсилчиликтин этикалык, эстетикалык маданияты, тамсилдердеги башкы сюжеттик сызыктар, тематикалык багыттар, каймана образдар, жалпы адабияттагы, анын ичинде сатиралык адабияттагы тамсилдердин орду жана азыркы кыргыз тамсилинин абалы кеңири жана ырааттуу изилдөөнүн объектисине айлана элек. Демек, мына ушул өңүттө адабияттаануу багытында философиянын, эстетиканын, социологиянын, маданияттаануунун, педагогиканын, психологиянын, этнографиянын, этиканын, тарыхтын табылгаларына таянып илимий изилдөө жүргүзүү учур талабы болуп эсептелет.

Кыргызстан эгемендүүлүккө жетишкенден кийин руханий турмуштагы эркиндик мурдагы көркөм дөөлөттөргө кайрадан бир сыйра карап, жаңыча ой жүргүзүүлөр менен үңүлүүнү жанрдын эволюциясын, айрым авторлордун жеке чыгармачылыгынын тарыхый-генетикалык, тарыхый-функционалдык, тарыхый-проблемалык, тарыхый-индивидуалдык планда кароону да талап кылып жатат.

Кыргыз тамсил жанры 50-жылдардан тартып профессионалдык деңгээлге көтөрүлдү, анын ошондон кийинки эволюциялык процесси М. Борбугулов, М. Турсуналиев, Э. Ибраев, Ж. Алыбаев, Э. Чопиев, С. Кадыров ж. б. тарабынан улантылды.

Адамзаттын тарыхый өсүп-өнүгүш жолунда көркөм адабият инсандардын турмушунда чоң роль ойноп, аларды прогрессивдүү жүрүш-турушка баштап келди, не бир адабият алптары бул же тигил жанрларды практикага киргизип, алардын алгылыктуулары кийинки муун тарабынан улантылып, кээ бирлери өз мезгилинде пайда болуп эле кайрадан колдонуудан чыгып калды. Мына ошол адамзаттын адабий ойлорунун өнүгүшүнүн узак тарыхында бирде активдүү көрүнүп, бирде кайра пассивдүү

позицияга өтүп, бирок, жалпысынан, коомдо жашап жана байып, кайра ошол адамдарга ак ниеттүү кызмат кылып келе жаткан жанр бул – тамсил жанры. Тамсил адамзаттын жана ал жараткан адабияттын өзү сыяктуу эле байыркы көрүнүштөрдүн бири болуп эсептелет.

«Тамсил» деген термин кыргыздар арасында акыл-насаат аңгемеси катарында айтылган оозеки жана жазма баяндарды түшүндүргөн. Кеңири мааниде турмушту каймана туюндурган жомоктор, ырлар, дастандар да ушундайча аталып, кийинчерээк орус адабиятынан азыркы маанидеги «басня» сөзүнүн кыргызча котормосу катары кабыл алынган. «Тамсил» деген сөз кыргызча К. К. Юдахиндин «Кыргызча-орусча сөздүгүндө» «басня», «притча», «иносказание» деп которулуп берилет. «Адабият» деген сөз арабдардын «адеп» деген сөзүнөн келип чыккан сыяктуу эле К. Карасаевдин чечмелөөсү боюнча, «тамсил» термини да түпкүлүгү араб тилинен келген, бизче которгондо «үлгү сөз», «нарктуу сөз» деген маанилерди түшүндүрөт, мисалы, кыргыздар «тамсил сөздү көп айткан нарктуу адам эле» деп калат [3: 704].

Ал эми кыргызча терминологиялык адабияттар да «тамсил» түшүнүгүн чечмелөөдө орусча илимий булактарга, сөздүктөргө негизденишет.

«Көп кырдуу турмушубузду чагылдыруунун адабий жанрынын бири тамсил болуп эсептелет. Болгондо да куйкалагыч, оту, ачуу тили бар жанр. Тамсил адабияттын башка жанрларынан өзүнө таандык спецификалык өзгөчөлүктөрү менен айырмаланат. Анткени андагы катышкан «жаармандар» – прозадагы, драмадагы, поэзиядагы кадимки адамдар эмес, жаныбарлар, канаттуулар жана ар түрдүү предметтер. Булардын символикалык образы аркылуу турмушубуздагы ар түрдүү кемчиликтерди, адамдардын иш-аракетиндеги жаман адаттарды аллегориялык түрдө сындайт...

... Тамсил сюжеттүү келип, көбүнчө эркин ыр түрүндө жазылат. Тамсилдеги ар бир сөз кароолго алган бутасына дал тийип турушу керек. Эгерде мындай касиет болбосо, тамсилдин тарбиялык таасири да солгундай түшөт. Мына ошондуктан тамсил артыкбаш сөздү ичине сыйдыра албайт» (Х. Бапаев) [1: 82-83].

«Тамсил (ар. - үлгү сөз, накыл) – сатиралык мүнөздөгү, көбүн эсе ыр түрүндө жазылган кыска баян. Тамсил байыркы Грецияда Эзоп аттуу тамсилчи тарабынан жазыла баштап, бүгүнкү күнгө чейин өз маанисин ар кандай коомдук-саясий түзүлүштөргө ылайык жаңыртып келген жанр. Тамсилди жанр катары башкалардан айырмалап турган негизги белгилери – турмушту аллегориялык түрдө чагылдыруу; аллегориялык кейипкерлердин туруктуулугу (Түлкү - митаам, Кой – жоош, Эшек – аңкоо, Карышкыр – күчтүү, талоончул, Коён – коркок ж.б.) Сүрөттөлгөн жаныбарлардын, өсүмдүктөрдүн, буюмдардын каймана түрдө адамдарды билдириши, алардын өз маанилерине караганда адамдардын ролуна жакындыгы, эң негизгиси – адептүүлүккө баштоочу моралдын болушу» (Ж. Шериев, А. Муратов) [4: 92]

«Көбүнө ыр менен жазылган каймана маанидеги кыска баян» (М. Борбугулов) [2: 446].

«Тамсил (Басня). Ыр түрүндө, кээде проза түрүндө жазылган акыл-насаат маанисиндеги, көбүнчө аллегориялык образдар менен шөкөттөлгөн чыгармаларды тамсил деп аташат. Тамсилде камтылган персонаждардын образы сюжеттик окуялар, турмушпук кырдаалдар көпчүлүк басымдуу учурларда ар түрдүү жаныбарлардын,

айбанаттардын жаратылыштык кубулушгардын түздөн-түз катышуусунда каймана мааниде сүрөттөлөт. Бул жанрдын көркөмдүк бирден-бир өзгөчөлүгү, ал ар дайым жыйынтыктоочу ыр саптары менен аяктайт. Ал ыр саптарында бүткүл тамсилдин идеялык мазмунуна сентенциялык, акыл-насаат иретиндеги поэтикалык корутунду берилет» (Р. З. Кыдырбаева, К. Асаналиев) [5: 503].

Жогорудагы пикирлерди жалпылай айтканда, тамсилди жанрдык белгилери катары биз төмөнкүлөрдү көрсөтөбүз:

Тамсил ыр түрүндө да, прозалык түрдө да болот, бирок азыр көбүнчө эркин ыр формасында жазылып жүрөт;

Тамсил – баяндоо стилинде жазылган эпикалык тектеги чыгарма;

Тамсил сатиралык адабиятка кирет;

Тамсил – соңунда адептүүлүккө чакырган моралы айкын көрүнгөн адабияттын жанры;

Тамсил турмушту адамдарды каймана формада чагылдырат;

Тамсилдин каармандары жаныбарлар, өсүмдүктөр ар кандай буюмдар болуп, алар адамча ой жүгүртөт жана башка аракеттерди жасайт ж. б. адамдык сапаттарга ээ болот;

Тамсилдерде адамдын терс сапаттары жана коомдогу тескери көрүнүштөр шылдыңга алынып, ал нерселерге сын билдирилет.

Тамсил кыска болот.

Жогорудагы белгилерден улам, тамсилди дидактикалык адабияттын кичи эпикалык жанры, аягында мораль чыгарылган ыр түрүндөгү аңгеме, же ырга келтирилген кара сөз деп да айтышкан. «Тамсил» түпкүлүгү «адеп» деген тарбияны билдирүүчү маанидеги «адабияттын» ичинде туруп, ал таалим тарбияны түздөн-түз көрсөткөндүгү менен, эң соңунда нравалык мораль айткандыгы менен айырмаланат.

Мындай белгилери – классикалык тамсилди башка жанрлардан кашкайта айырмалап турган бирден-бир касиети. Бирок ушундай эле жанрдык белгилер башка бир катар чыгармаларга, мисалы, жаныбарларды, өсүмдүктөрдү, буюмдарды каарман кылып алышы жөө жомокторго, жомокторго да мүнөздүү, анда да алар адамдарга мүнөздүү сапаттарды алып жүрөт. Же болбосо чыгарманын аягында насаат – мораль чыгарышы кыргыз элинин санаат-насыят ырларына, өзгөчө, макал-лакаптарына окшошуп келет. Ал эми окуяны эпикалык тектин мыйзамдарына ылайык баяндоосу жагынан мифтерге, аңгемелерге, эсселерге жакын. Сатиралык табияты жагынан анекдотторго окшоп кетет. Андай болсо тамсил жанрдык жактан башка бир катар адабий жанрларга интеграциялашып, алардын белгилеринин өзүндө камтып турат деп айтууга толук негиз бар.

Тамсилдин адабияттагы өзгөчө жанр экендигин тактап, талдоо үчүн анын пайда болушу, калыптанышы тууралуу ой жүгүртүү бир топ кызыктуу материалдарды берет. Тамсил адамдарга тарбия берет, ал каймана образдарды көрсөтөт жана анын каармандары көбүнчө жаныбарлар болот. Андай болсо алгачкы адам пайда болгондо эл анын айланасында жан-жаныбарлар, буюмдар болгон, алгачкы адамдар дароо эле өз тукумун тарбиялоого аракет кылган. Демек, тамсилдин белгилери адамзат менен кошо эле пайда болгон жана алардын күнүмдүк турмуш-тиричилигинде кызмат кылган сыяктанат.

Адабияттар:

1. Бапаев Х. Кыргыз сатирасы. -Ф., 1967. -88 б.
2. Борбугулов М. Адабият теориясы. -Б., 1996. -552 б.
3. Карасаев Х. Камус-наама. Карасай-сөздүк. -Б., 1996, -854 б.
4. Кыргыз адабияты (терминдердин түшүндүрмө сөздүгү). Түзгөндөр: Ж. Шериев, А. Муратов. Б.: КЭБР, 1994.
5. Кыдырбаева Р. З., Асаналиев К. Кыргыз адабий илиминин терминдер сөздүгү. -Б.: ОсОО «БИЛД», 2004. -572 б.